

Живојин СТАНОЈЧИЋ*

ЛЕКСИКОГРАФСКА АКТУАЛИЗАЦИЈА ЈЕЗИЧКОГ НАСЛЕЂА И КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК

Сажетак: Аутор излаже резултате свога истраживања граматичарско-лексикографске активности на плану изградње континуитета књижевног језика.

Кључне речи: Речник Његошевог језика, Речник српскога језика Матице српске, рејувенација језика, конститутивне лексеме, помоћне лексеме, прозодија, књижевни језик

1. Тема која је окупила овај научни скуп, који ће указати на правце развоја лексикографије као могућне (и потребне), несумњиво захтева и констатацију да су у протеклим деценијама развитка наше науке о језику у разним областима језика – уз резултате у истраживањима у фонетици, морфологији, творби речи, синтакси, тј. у ономе што сматрамо *граматиком језика* – и у самој лексикографији створени вредни радови који задовољавају све потребе сазнања материје којом се бави као таква. Међутим, оно што нам као *заинтересованим граматичарима* привлачи посебну пажњу јесте, заправо, могућност констатовања оних елемената у лексикографским делима који су *допринос изградњи континуитета књижевног језика*.

Логичан пут у томе је анализа најрецентнијег таквог дела, посебно оног које је резултат напора да то дело, уз своју дескриптивну страну, има и битне карактеристике *нормативне природе*. Као такво дело, узећу *Речник српскога језика* Матице српске, који је израдио колектив аутора са Мирославом Николићем као главним редактором на челу.¹

* Проф. др Живојин Станојчић, редовни професор на Филолошком факултету у Београду

¹ *Речник српскога језика* – Израдили М. Вујанић, Д. Гортан-Премк, М. Дешић, Р. Драгићевић, М. Николић, Љ. Ного, В. Павковић, Н. Рамић, Р. Стијовић, М.

Дакако, овде ћу изложити резултате анализе само неколико елемената, и то арбитрарним методом опонирања лексикографских дефиниција у значајном Стевановићевом *Речнику језика Петра II Петровића Његоша*² за поједине лексеме дате у предметном речнику, дакле – методологијом која (на случајном узорку) иде у правцу дијахронијских анализа.

Полазни поредбени корпус – *Речник Његошевог језика*, изабрао сам управо због тога што је Његошев књижевни језик *вишеслојан* и као такав, заправо – за дато време, треба да представља микрокозам *језика културног мишљења*, у смислу који томе појму даје А. Белић.³ Уз то, Његошев књижевни језик, чак и када се зна да му је ужа дијалекатска основа различита од Вукове, има и генерички квалитет базе савременог књижевног језика, квалитет који омогућује и оне ситуације које је И. Андрић дефинисао констатацијом да „има у нама дрхтај једног тона који тачно одговара специфичном ритму Његошевог десетерца, који се према њему односи као калуп према одливку и који се на његов звук увек одазове, веран и непогрешан као лозинка”, те је зато „Његош увек присутан у нашем животу”. Андрић то и прецизира кад каже, на истом месту, да је „велик ... био некад број наших чаршијских људи који су знали множину стихова из Горског вијенца и цитирали их много и често, као најприроднију ствар на свету и као типичан, аксиомски израз општенародних схватања и доживљавања. Управо, нису их ни цитирали у неком књижевном смислу речи, него су их употребљавали као што употребљавају у *говору* толике *народне изреке* и *узречице*, не двојећи их од њих”⁴.

2. У (а) домену конститутивних лексема, тако, Стевановићев *Речник језика Петра II Петровића Његоша* указује на чињеницу циљаног Његошевог одбира речи из црквенословенско-руског, старосрпског и црквенословенског, који је био условљен највише песничком потребом, али који је резултирао улажењем у, на томе одбиру базиране лексике, бу-

Тешић, Е. Фекете – Редиговао и уредио М. Николић, Матица српска, Нови Сад, 2007.

² САНУ – ЦАНУ, Београд, 1983; аутори Речника су: М. Стевановић, М. Вујанић, М. Одавић и М. Тешић.

³ А. Белић, наиме, дефинисао је књижевни језик као такав, тј. *књижевни* – „по томе што се њиме обрађују књижевни предмети, што је он представник културног мишљења”, упућујући при том на потребу да се и историја тога књижевног језика проучава – описом језика „од писца до писца, од књижевне врсте до књижевне врсте”, в. : Белић, А., *О књижевним језицима*, Јужнословенски филолог, XIX / 1-4, Београд, стр. 1-16.

⁴ И. Андрић, *Сабрана дела*, Књига XIII, Београд, 1981, 61.

дући (у односу на Његоша) укупан фонд лексике општег нашег књижевног језика.

На пример, у Стевановићевом *Речнику* дефинише се и контекстуално образлаже лексичко гнездо окупљено око префиксоидног елемента *благо-* у низу сложеница чији су завршни творбени конституенти речи на бази глагола *дати*, *родити* и *словити* (*словјати*).

За конкретан производ модела *благо-* + *дат-(и)* + *-ан, -на, -но*, као што је придев *благодатан*, дају се значења „милостив”, „пун благодети”, „пун пријатности”, „благодворан, окрепљујући”.

За конкретан производ модела *благо-* + *род-(и-ти)* + *-ан, -на, -но*, као што је придев *благородан*, дају се значења „племенит, великодушан”, „достојанствен, поносит”, „врло уважен, поштован, угледан”.

За конкретан производ модела *благо-* + *слов-(ја-ти)* > *благосиљати*, као што је глагол *благословјати*, *благосиљати*, даје се значење „изрицати, давати благослов”.

Речник српскога језика Матице српске исто лексичко гнездо дефинише и контекстуално образлаже на следећи начин.

За конкретан производ модела *благо-* + *дат-(и)* + *-ан, -на, -но*, као што је придев *благодатан*, дају се значења (1) „који потиче од бога, богом дан; на коме почива божји благослов, благословен” и (2) „који доноси добро, срећу, корист, благодворан, користан”, „пун пријатности”, „благодворан, окрепљујући”, са примером [благодатна] киша, [благодатно] сунце.

За конкретан производ модела *благо-* + *род-(и-ти)* + *-ан, -на, -но*, као што је придев *благородан*, дају се значења (1) „добар, племенит, хуман, душеван”, (2) „који је мирне нарави, питом, кротак”, (3) „који је високог, племенитог рода (у титлама, понекад ир.): [благородни] кнез”, (4) „који је добре, племените сорте, врсте: [благородно] воће”.

За конкретан производ модела *благо-* + *слов-(ја-ти)* > *благосиљати*, одн. у форми *благословити* [*благосиљати*] као што је Његошев гл. *благословјати*, *благосиљати*, даје се значење (1) „дати благослов, пожелети неке добро и срећу; призвати божју милост на некога или нешто”, (2) „рлг. излити своју милост на некога или нешто, обдарити (о богу)”, (3) „цркв. извршити обред освећења, осветити”, (4) „цркв. одобрити нешто за што постоји законска препрека: [*благословити*] брак малолетника.

3. Наравно, семантика датих лексема, у временском распону, креће се по својим законима. Довољно је, у домену, демонстрирања тезе о доказима актуализације, на пример, показати и понеки детаљ, као што је развитак значењских вредности придева *благородан*. Он се у Његошевом

језику бележи само као лексема двеју сфера – *спиритуалне*, са значењима 1. „племенит, великодушан”: *Благородна* моја намјерења / небо чује, а знаће мирови; 2. „достојанствен, племенит”: Ти си се из саме *благородне* гордости роду на жртву дао; и – *социјалне*, са значењем „који има висок, значајан положај, врло уважен”: У двореове графа Штадиона... / пировасмо и веселисмо смо се... / у истино *благородном* друштву. А у општем данашњем књижевном језику, *Речник МС*, осим са идентичном семантиком духовних и социјалних категорија, бележи се и са семантиком конкретних ствари, тј. стварних особина материјалних предмета које се тим предметима атрибуирају, са значењем „који је добре, племените сорте, врсте” и адекватним примером за то: „[благородно] *воће*”.

У дубинској структури развитка овога значења, чак би се могао идентификовати и процес повратка на примарну семантику конституената модела, управо конкретне реализације модела који смо горе представили као *благо-* + *род(и-ти)* + *-ан, -на, -но*, на семантику која се у спиритуалној и социјалној сфери употребе изгубила. Тиме би се заправо потврдила и чињеница да рејувенација одређене лексеме не значи само једноставно преузимање дате јединице, са њеним затеченим значењима, од стране нових генерација говорника, него и једновремено обогаћивање њене семантике, и то супротно уобичајеном – од конкретног ка апстрактном (пренесеном).⁵ Наиме, квалитети који се приписују појму „воће” проистичу из примарних материјалних значења појмова „благо” и „родити”. То свакако није више у сфери фигуре, што ће нам потврдити и низ лексема базираних на истом моделу с глаголским делом *-род-/и-ти* типа *придева* употребљених у синтагмама термилошког карактера: *високородна пшеница*, али и оних у којима налазимо и друга образовања, као што су *високотиражно издање, нискокалорична храна, нисконапонска мрежа* и сл., какве са наводе у, дескриптивно-нормативном за наше време, *Речнику МС*.

4. У **(б) домену помоћних лексема**, које већ по дефиницији профилишу језик као специфичан, издвојен у групи истородних језика, Стевановићев *Речник језика Петра II Петровића Његоша* констатује, на пример, у Његошевом језику за везник *да* његове функције везника (1) на-

⁵ St. Ullmann, *Language and Style*, Oxford, 1966, p. 171: „It sometimes happens that a word which had fallen into disuse is revived and readmitted into literary language or even into ordinary speech. A number of obsolete terms, Shakesperian, Spenserian and others, were rejuvenated in this way by English writers during the Pre-Romantic and Romantic periods. The history of the word *glee* may serve as a warning that what may be an archaism in the usage of one generation may cease to be archaic to the next...”

мерних, (2) последичних, (3) изричних, (4) погодбених, (5) допусних, (6) временских, (7) начинских, (8) узрочних зависних реченица, као и (9) његову функцију у конструкцији *да* + презент као алтернанту инфинитиву, дакле – све оне функције које он има и у синтакси књижевног језика наше епохе. Наравно, констатује и она значења везника *да* која он има у независним реченицама (афирмација, заповест, жеља, прохибиција, чуђење, дивљење и сл.). Али констатује и сасвим специфичну, дакле – Његошеву песничку – функцију везника *да* као семантички и синтаксички празне ритмичке јединице за попуну броја слогова у стиху, наводећи пример: Но *да* вели Вујадинов Гашо: / О Пипери, моја браћо драга, / ви јавите на торину овце.

Речник српскога језика Матице српске није пропустио да дефинише и образложи ниједну од датих функција, дакако, са примерима из актуалне језичке фазе, осим ове последње – функције метричке јединице. То је и природно с обзиром на чињеницу да је то речник за који је замишљено да „садржи огромну већину речи које спадају у наш савремени књижевни језик”, као и да он подразумева чињеницу да „сваки изворни говорник српског језика може по аутоматизму извести”,⁶ како се у Предговору тога речника каже, „глаголску именицу од несвршеног глагола”, а што нама дозвољава уопштавање које доводи до констатације да је то тако и кад је у питању свака конкретна језичка јединица коју говорник може успоставити по оним моделима које осећа као своје.

Потврду за ово наћи ћемо већ у дефинисању и образложењима употребе лексеме *е* у њеним невезничким функцијама, оним које се граматички подразумевају у појму (и термину) *речца*. Наиме, Стевановићев *Речник Његошева језика* почиње дефинисање управо означавањем да је *е* у везничкој функцији *дијалектизам* (чему би са могла додати и ознака „позајмљеница”), набрајајући је са значењима везника *да* изричних реченица (А ви данас сви видите дивно / *е* од мене одлази награда), везника *што* односних реченица, с корелативом или без њега (Није чудо *е* ме је уморила ова бурна катедра), везника *јер*, *пошто* узрочних реченица (Не, Рогане, немој га будити, / *е* он у сан ка на јави збори), везника *те*, и саставних реченица консекутивног карактера, одн. консекутивно-узрочног карактера (До њега се Туре догонило, / *е* Ивана шаком ударило, одн. Не, Рогане, немој га будити, / *е* он у сан ка на јави збори; / *е* ћемо га штогод распитати). А онда га даје као *речцу* сасвим интегрисану у књижевни језик, са низом значења „душевних стања и расположења”, одн. „истица-

⁶ *Речник српскога језика*, МС, Нови Сад, 2007, стр. 7.

ња онога о чему се пита”, истих контекстуалних ситуација које се, разумљиво – и у већем броју, наводе у *Речнику МС*. Као и за везник *да*, Стевановићев *Речник Његошева језика* наводи и специфичну употребу „на почетку стиха без посебног значења, најчешће испред заклетве”: *Е* тако ме не заклали вуци / у цамију ће клањају Турци, што би требало тумачити као аналогну употребу са везником *да* као метричком јединицом.

5. Толико, на неколиким лексичким детаљима, о лексикографском поступку када се примењује на одржање континуитета језика у оквиру унутарјезичких граматичких система. Те језичке појаве припадају свим нивоима језика: лексичком, морфолошком (и морфофонолошком), творбеном и синтаксичком. Али можда је, за тематику овога скупа, најзанимљивије указати на нешто што је, у време када је М. Стевановић, као врсни граматичар и лексикограф и најкомпетентнији кодификатор нашег књижевног језика, са својим сарадницима објавио *Речник Његошева језика* следбеницима такозване „модерне лингвистике” – засметало. То је чињеница да је тај речник прозодију Његошевог језика, дакле – пре његове свега акценатске системе – транспоновео у прозодију нашег савременог књижевног језика. Наиме, Стевановић у уводу свог речника квалификује Његоша као песника који је „више од било којег другог појединог нашег песника – стваралац широке основице српскохрватског књижевног језика” (стр. IX), па је и ово транспонованье било сасвим логично. При томе, Стевановић је то учинио врло рационалним поступком, који је образложио речима да су аутори *Речника Његошева језика* „акценте... бележили држећи се Вук-Даничићева система, а не онога што карактерише говоре Његошева ужег завичаја, од којег се наш песник није могао много разликовати својим акцентом. Ово још не значи да се акценат бележен у Његошеву *Речнику* свуда подудара са акцентом Вука и Даничића, нити опет да се ретко слаже са акцентом који је морао бити у нашега песника. Но, у свакоме је случају ближи акценту значајних наших кодификатора језика” – истиче Стевановић – „прво по томе што су речи у Његошеву језику обележене са сва четири акцента, док је староцрногорска акцентуација, која је свакако била и Његошева, знала само за два силазна акцента, који су могли стајати на било коме слогу речи. У нашем *Речнику*, међутим, као год и код Вука и Даничића, поред ова два има и два узлазна акцента, који стоје на било којем слогу речи, осим последњег наравно. А силазни су акценти у овој систему осим у једносложних речи везани само за први слог речи са два и више слогова. Ни у Његошеву *Речнику* нису бележени било где другде” (стр. XXIV – XXV).

6. И – у вези са овако формулисаним принципом Стевановићевог поступка у домену прозодије – рећи ћу да сам својевремено указао на принцип *рејувенације* у језику уопште, и посебно у књижевном језику, у чијем формирању је заступљена и вољна и организована активност његових кодификатора.⁷ Наиме, процеси рејувенације језичких јединица свих нивоа – истакао сам – одавно су у лингвистичкој литератури дефинисани, и – наравно – приказивани на конкретном језичком материјалу. При томе, теоријске поставке су деривирание и из говорног, и из писаног дискурса. Тако, још одавно, средином прошлог века, каже Ст. Улман (St. Ullmann): „It sometimes happens that a word which had fallen into disuse is revived and readmitted into literary language or even into ordinary speech. A number of obsolete terms, Shakesperian, Spenserian and others, were rejuvenated in this way by English writers during the Pre-Romantic and Romantic periods. The history of the word *glee* may serve as a warning that what may be an archaism in the usage of one generation may cease to be archaic to the next...”⁸. А сигурно је да треба указати и на, принципски, исти став нашег лингвисте А. Белића о језичком стваралаштву појединаца. У својој књизи „Око нашег књижевног језика” Белић пише, *de facto*, исто о језику Гетеа, Пушкина, Шекспира, Толстоја, Његоша, Караџића, Мицкијевића, Словацког⁹. Отуда нема никаквог разлога да се реализација тога принципа не види, *mutatis mutandis*, наравно и у активности граматичара и лексикографа који језички материјал једне епохе у развиту датог књижевног језика, у овом случају – српског – актуализују у наредној епоси, и у домену прозодије као конституента физиономије сваког књижевног језика¹⁰ га интегришу у језички систем те, наредне епохе. Још прецизније речено – *прозодијом* га интегришу, чине савременим говорницима те епохе, узимајући прозодију као својеврстан инструмент актуализације и других конкретних језичких јединица разних језичких нивоа (морфолошких, творбених, синтаксичких). Па и

⁷ *Рејувенација језичких јединица у прозном тексту*. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 35/1, МСЦ, Београд, 2006, стр. 5-13.

⁸ *Language and Style*, Oxford, 1966, p. 171.

⁹ СКЗ, Београд, 1951, стр. 19-21, 31, 45, 285.

¹⁰ „Књижевни језик није књижевни само зато што је језик књиге, језик писане речи; он је књижевни језик и зато, и нарочито зато, што има своју синтаксу, своју структуру, своју физиономију...” – каже Р. Бошковић у својој студији *Ђуро Даничић и књижевни језик наш* (Одабрани чланци и расправе, ЦАНУ, Титоград, 1978, 190).

оних које ће се сматрати дијалектизмом, архаизмом, варваризмом и сл., оних, на пример, који као „старе речи могу се поново оживети”.¹¹

Živojin STANOJČIĆ

LEXICOGRAPHIC ACTUALIZATION OF LANGUAGE
HERITAGE AND LITERARY LANGUAGE

Summary

Author is presenting the results of his research of grammarian's and lexicographer's activities on the levels of (building) the literary language continuity. He compared Stevanović's *Rečnik Njegoševa jezika* (1983) with Matica srpska's *Rečnik srpskoga jezika* (2007) and drew attention to the facts of rejuvenation processes in language generally and particularly in the domain of means forming the literary language physiognomy, among which the prosody of language is an important constituent.

¹¹ Dwight Bolinger, *Aspects of Language*, New York, 1975, 385, где се даље још и уопштва о односу синхроније и дијахроније речима: „Yet the two [synchronic and diachronic approaches to language – напомена референта] cannot really be pulled apart... With old speakers and young speakers coexisting and communicating, both the past and the future are with us in the present”.